

२. अर्थ व्यवस्थापन

२.१ कौटुंबिक अंदाजपत्रक

२.२ बचत व गुंतवणूक

२.३ हिशेब ठेवणे

२.४ अर्थ व्यवस्थापनाचे मूल्यांकन

चर्चा करू या :

यापूर्वीच्या घटकामध्ये आपण कौटुंबिक उत्पन्नाबद्दल शिकलो. प्रत्येक कुटुंबाजवळ सारखे उत्पन्न नसते म्हणून उत्पन्नाचे नियोजन करणे आवश्यक आहे. उत्पन्नाचे नियोजन म्हणजे उत्पन्नाच्या अनुषंगाने खर्च आणि बचत यामध्ये समतोल साधणे उदाहरणार्थ, अंदाजपत्रक. या पाठामध्ये आपण आर्थिक व्यवस्थापन शिकू या.

२.१ कौटुंबिक अंदाजपत्रक :

अंदाजपत्रक बनविणे म्हणजे अर्थव्यवस्थापन प्रक्रियेतील नियोजनाची पायरी होय. अंदाजपत्रकामध्ये ठरावीक काळामध्ये कुटुंबाने किती पैसे कमावले आणि किती खर्च केले ते समजून घेणे समाविष्ट असते. अंदाजपत्रक म्हणजे सदस्यांच्या गरजा पूर्ण करणे ही प्रत्येक कुटुंबाची प्राथमिक आवश्यकता असते, कारण हे आर्थिक स्थिरता आणि समाधान यांची मोजमाप करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे.

व्याख्या आणि अर्थ :

मॉर्गन यांची अंदाजपत्रकाची व्याख्या – “अंदाजपत्रक म्हणजे भविष्यकालीन खर्चाचा आराखडा होय.”

मॅन यांनी प्रतिपादीत केले की – “अंदाजपत्रक हे कुटुंबाच्या खर्चासाठी उत्तम मार्गदर्शक आहे.”

टॉलस्ट्रूपच्या मतानुसार – “अंदाजपत्रक म्हणजे कुटुंबातील प्रत्येक सदस्याला खर्च केलेल्या पैशापासून जास्तीत जास्त समाधान मिळवून देण्यासाठी केलेले नियोजन.”

अंदाजपत्रक हे पैशाच्या उपभोगाच्या आयोजनापेक्षा अधिक व्यापक आहे. कुटुंबाला ज्या गरजा सर्वाधिक उपयुक्त वाटतात त्या पूर्ण करण्यासाठी कौटुंबिक उत्पन्न कसे वापरले जाऊ शकते ते पाहण्यासाठी अंदाजपत्रक कुटुंबाला प्रत्यक्षपणे सहाय्यभूत ठरते. कौटुंबिक अंदाजपत्रक, कोणत्या बाबींवर खर्च करायचा आहे, जेणे करून होणारी

अनावश्यक खरेदी टाळली जाते हे समजण्यास मार्गदर्शक ठरते.

लक्षात ठेवा :

कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचे महत्त्व :

कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे :

- नियोजन कुटुंबाला उत्पन्नाच्या वापराचा आढावा घेण्यास मदत करते. अंदाजपत्रक हे विविध बाबींच्या तुलनेसाठी महत्त्वाचे माध्यम आहे.
- अंदाजपत्रक हे पैशाच्या खर्चाचा आराखडा असल्यामुळे कौटुंबिक इच्छा आणि आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी ते सहाय्यभूत ठरते. तसेच भविष्यकालीन इच्छापूर्तीसाठी देखील त्याची मदत होते.
- अंदाजपत्रक अनियमित उत्पन्नाचे नियमित खर्चाबरोबर समायोजन करण्यास मदत करते.
- अंदाजपत्रक सजग निर्णय प्रक्रियेस प्रोत्साहन देते जे दीर्घकालीन ध्येय साध्य करण्यास उपयुक्त ठरते.
- अंदाजपत्रक व्यक्तीस उत्पन्नाच्या मर्यादित जगण्यास शिकविते.
- अंदाजपत्रक खरेदीचे चांगले कौशल्य विकसित करण्यास आणि उपभोक्तावाद विकसित करण्यास उपयुक्त ठरते.
- अंदाजपत्रक हे घरातील खर्चाच्या विविध बाबींचे चित्र दर्शविते तसेच ते अनावश्यक खर्च कमी करण्यास मदत करते. त्यामुळे बचतीचे प्रमाण आपोआपच वाढते.
- जर कुटुंब अंदाजपत्रकाचा वापर करीत असेल तर कुटुंबातील सदस्यांच्या आणि उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर किंवा उत्पन्न कमी होण्यामुळे करावे लागणारे समायोजन सहज सोपे होते.

- अर्थशास्त्रज्ञ आणि राज्यशास्त्रातील संशोधक कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचा कुटुंबाच्या राहणीमानाच्या खर्चाचा निर्देशक म्हणून उपयोग करतात.
- कौटुंबिक अंदाजपत्रक तयार करताना विचाराने प्रगल्भ असलेल्या मुलांना सहभागी होण्यास परवानगी दिली तर त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे मुलांना अंदाजपत्रकाबाबत चांगले प्रशिक्षण मिळते.
- बहुतांशी घरगुती संघर्ष अयशस्वी आर्थिक व्यवस्थापनामुळे होतात. संघर्षात्मक प्रसंग टाळण्यासाठी अंदाजपत्रक तयार करणे आवश्यक आहे.
- बचत केलेल्या पैशातून मनोरंजन, सुखसोई, चैन व समारंभ याकरिता आराखडा करणे शक्य होईल.

तुम्हांला माहिती आहे का ?

अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या विविध पायऱ्या कोणत्या ?

● अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या पायऱ्या :

कौटुंबिक अंदाजपत्रकाचा आराखडा वास्तववादी असावा. कौटुंबिक अंदाजपत्रक पद्धतशीरपणे तयार करताना काही पायऱ्यांनुसार करणे गरजेचे आहे. काळजीपूर्वकरीत्या अंदाजपत्रक केल्यास कोणतीही पायरी वगळली जाणार नाही. या पायऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत :

१) आवश्यक वस्तू आणि सेवांची सूची तयारी करणे :

अंदाजपत्रकाच्या प्रस्तावित कालावधीत कुटुंबातील सदस्यांना आवश्यक असलेल्या वस्तू व सेवांची यादी करणे ही अंदाजपत्रक तयार करण्याची पहिली पायरी आहे. कुटुंबाच्या सर्व गरजा किंवा इच्छा समाविष्ट करण्यासाठी त्याचे वैयक्तिक इच्छा व सामाईक इच्छा असे वर्ग करतात.

अंदाजपत्रक तयार करताना सामाईक इच्छा पूर्ण होतील हे पाहणे अत्यावश्यक आहे. वैयक्तिक इच्छांची यादी ही गरजेनुसार तयार करावी. या यादीला अंतिम स्वरूप देण्यापूर्वी कुटुंबातील सदस्यांची बैठक घ्यावी आणि त्यावर अनौपचारिक चर्चा व्हावी. यामुळे प्रत्येक सदस्यास मानसिक समाधान मिळेल आणि अंदाजपत्रक यशस्वी होईल.

२) इच्छित वस्तूंची किंमत काढणे :

वस्तू आणि सेवांची यादी तयार केल्यानंतर अपेक्षित वस्तू आणि सेवांची अंदाजे किंमत काढणे अत्यावश्यक असते. यासाठी बाजारभावाचे ज्ञान असणे अतिशय महत्त्वाचे ठरते.

अनुभवी गृहिणींना या बाबतीतील ज्ञान असते. वस्तूंची अंदाजे किंमत काढताना पूर्वीच्या बाजारभावात संभाव्य वाढ मिसळून किंमत काढावी. विविध वस्तूंच्या बाजारभावा-बदल माहिती गोळा करण्याचे काम कुटुंबातील सदस्यांमध्ये त्यांच्या आवडीप्रमाणे विभागून द्यावे. खर्चाच्या विविध बाबींची अंदाजे किंमत काढल्यानंतर एकूण खर्च मोजावा हे काम कंटाळवाणे असू शकते, परंतु अंदाजपत्रकाच्या यशस्वितेसाठी हे आवश्यक असते.

३) एकूण अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज घेणे :

या पायरीमध्ये कुटुंबाचे एकूण मौद्रिक उत्पन्न मोजले जाते. बरेचदा असे आढळून येते की, अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज अचूक केला जात नाही ज्यामुळे विविध बाबींवरील खर्चाचे नियोजन अयशस्वी होते. म्हणूनच अपेक्षित उत्पन्नाचा अचूक अंदाज करणे गरजेचे आहे. निश्चित उत्पन्नाचा अंदाज घेताना कमवत्या सदस्यांचे घरापर्यंत येणारे वेतन गृहीत धरावे. घरभाडे हा जर उत्पन्नाचा स्रोत असेल तर त्यातून घराचा कर वजा करावा आणि उर्वरित रक्कम हे उत्पन्न धरावे. उत्पन्नाचे नियोजन अशा प्रकारे करावे की, जेणे करून प्राथमिक गरजांचे समाधान निश्चित उत्पन्नातून होईल.

बक्षीस, लाभांश, बोनस, मानधन, जादा कामाचा मोबदला जोडधंद्यातून मिळणारे उत्पन्न इत्यादी निश्चित उत्पन्न या गटामध्ये समाविष्ट करू नये असे उत्पन्न निश्चित स्वरूपाचे नसल्याने कुटुंबाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी यावर अवलंबून राहू नये.

४) अपेक्षित उत्पन्न आणि अपेक्षित खर्च यात समतोल साधणे :

ही पायरी किती चांगल्या प्रकारे पूर्ण करण्यात येते, यावर अंदाजपत्रकाचे यश अवलंबून असते.

अंदाजपत्रकातील असमतोलासाठी दोन मुख्य बाबी कारणीभूत आहेत :

अ) अपुरे उत्पन्न. ब) जास्तीचा खर्च.

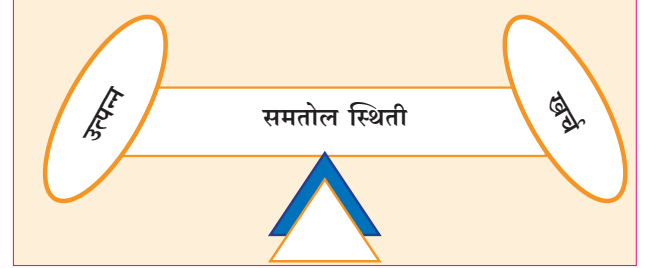
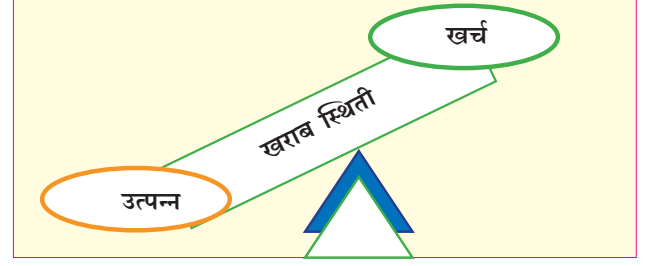
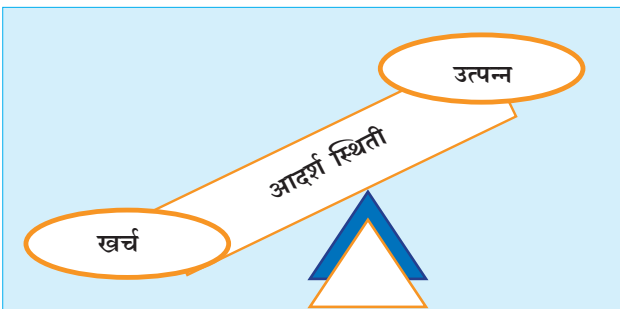
अ) अपुरे उत्पन्न : अंदाजपत्रकातील असमतोलावर मात करण्याचा मार्ग म्हणजे मौद्रिक उत्पन्न वाढविणे. गृहिणी आणि कुटुंबातील सदस्यांचे मौलिक सहकार्य यासाठी मदतीचे ठरते. जर गृहिणीने नोकरी केली किंवा अर्थार्जनपूरक काम केले तर उत्पन्नामध्ये भर पडू शकते. आजकाल नोकरी मिळणे अवघड होत आहे परंतु बऱ्याच प्रकारच्या स्व-उद्योगांच्या

संधी उपलब्ध आहेत. गृहिणी तिच्या आवडीप्रमाणे कोणताही व्यवसाय निवडू शकते. कोणत्याही कामाची, नोकरीची किंवा स्वतंत्र व्यवसायाची निवड करताना गृहिणीने आपल्या घरातील जबाबदाऱ्यांची जाणीव ठेवावी आणि तिच्या व्यवसायातील व्यस्ततेमुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या आनंदावर व समाधानावर परिणाम होणार नाही याबद्दल तिला विश्वास असावा. कुटुंबातील सदस्यांच्या कौशल्याचा उपयोग आर्थिक उत्पादन वाढविण्यासाठी करावा ज्यामुळे मौद्रिक उत्पन्न वाढविण्यास मदत होईल.

ब) जास्तीचा खर्च : खर्चाची कपात करून उत्पन्नाचा समतोल साधता येऊ शकतो. खर्चाची कपात करण्यासाठी खालील मुद्दे लक्षात घेणे गरजेचे आहे :

- वस्तूच्या प्रत आणि किमतीसाठी बाजाराचे तुलनात्मक सर्वेक्षण केल्यास कुटुंबाला खर्च कमी करण्यासाठी मदत होऊ शकते.
- कमी महत्त्वाच्या वस्तूंची खरेदी टाळल्यास अंदाज-पत्रकाचा समतोल राखण्यास मदत होऊ शकते.
- कुटुंबातील सदस्य शिवणकाम, घरीच कपड्यांना इस्त्री करणे, घरगुती उपकरणांची दुरुस्ती घरी करणे इत्यादी कौशल्ये वापरू शकतात. विकत घेतल्या जाणाऱ्या सेवेवरील खर्चाची बचत होण्यास याची मदत होऊ शकते.

५) अंदाजपत्रकाची तपासणी करणे : अंदाजपत्रकाची यशस्विता त्याच्या प्रत्यक्ष उपयोगावर अवलंबून असते. यामध्ये अंदाजपत्रकाची वास्तविकतेसाठी तपासणी करणे समाविष्ट असते. कौटुंबिक अंदाजपत्रकामध्ये कुटुंबाच्या प्राथमिक आणि दुय्यम गरजांचे समाधान व्हावे. अन्यथा कुटुंबातील सदस्य असमाधानी होतील. अंदाजपत्रकामध्ये अनपेक्षित खर्चाची तरतूद असावी. प्रत्यक्ष उपयुक्ततेकरिता अंदाजपत्रक लवचीक असावे. अंदाजपत्रक कुटुंबाच्या दीर्घकालीन उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी तयार केलेले असेल

आकृती २.१ : उत्पन्न आणि खर्चाचा विनियोग

तर कुटुंबाकरिता त्यांचे मूल्य वाढते. म्हणूनच उत्तम अंदाजपत्रक म्हणजे असे अंदाजपत्रक ज्यामध्ये उत्पन्न आणि खर्चात समतोल असतो.

२.२ बचत आणि गुंतवणूक :

बचत आणि गुंतवणूक हे कुटुंबाच्या आर्थिक व्यवस्थापनेचे प्रमुख घटक आहेत.

अ) बचत :

अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, “बचत म्हणजे उत्पन्नातून सर्व प्रकारचा खर्च वजा करून नियोजनपूर्व शिल्लक ठेवलेली रक्कम होय. बचत म्हणजे भविष्यकालीन उपयोगासाठी वर्तमानकालीन उपभोगातून संयम राखून काढलेली शिल्लक होय.”

बचत ही भविष्यातील अनपेक्षित गरजांच्या पूर्तीसाठी आणि आर्थिक सुरक्षिततेसाठी केली जाते, तर गुंतवणूक मूळ मुद्दलाची रक्कम सुरक्षित राहिल याची खात्री बाळगून जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने केली जाते. सर्वसाधारणपणे एखाद्याच्या उत्पन्नातून सर्व खर्च वजा जाता उर्वरित रकमेस बचत म्हणून गृहीत धरतात. वर्तमानात बचत झालेला पैसा मग तो नियोजनपूर्व असो किंवा सहज बाजूला पडलेला असो, तो भविष्यातील गरजांची परिपूर्ती करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. बचत हे काळजीपूर्वक केलेल्या नियोजनाचे फलित होय, म्हणूनच कौटुंबिक अंदाजपत्रकाची बचत हा महत्त्वाचा घटक असला पाहिजे.

नेहमी लक्षात ठेवा :

- **बचतीचे महत्त्व** : व्यक्ती विविध कारणाकरिता बचत करते काहींचा अंदाज आधी बांधता येतो तर काहींचा नाही. बचतीचे महत्त्व खालील प्रमाणे आहे :
- **बचत आर्थिक असुरक्षितता कमी करते** : बचतीचा मुख्य उद्देश हा आर्थिक सुरक्षितता देणे असा असतो. कुटुंबप्रमुखाची निवृत्ती, उद्योगधंदा बंद पडणे किंवा अचानक नोकरी गमावणे यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न कमी होते. अशा परिस्थितीत बचत कुटुंबाची मदत करू शकते. अशी परिस्थिती असली तरी कुटुंबातील सदस्यांच्या मागण्यांची पूर्तता करावी लागते. त्यासाठी बचत उपयुक्त ठरते. आर्थिक असुरक्षिततेमुळे आर्थिक विवंचना भेडसावतात त्यामुळे मानसिक तणाव उद्भवतो. बचतीमुळे असे तणाव टाळता येतात.
- **शारीरिक असमर्थतेच्या काळात उपयुक्त** : अचानकपणे आलेल्या आजारांमुळे अथवा अपघातांमुळे शारीरिक असमर्थता येऊ शकते. परिणामतः कामावरील गैरहजेरीमुळे वेतनाचे किंवा उत्पन्नाचे नुकसान होऊ शकते. बचतीमुळे व्यक्तीस वैद्यकीय मदत घेता येते जी आजच्या काळात खूप खर्चीक झालेली आहे. अशा परिस्थितीत बचतीच्या मदतीने घरगुती खर्च निभावणे शक्य होते.
- **वृद्धापकाळासाठी तरतूद** : काही खाजगी नोकऱ्यांमध्ये निवृत्तीवेतनाची योजना लागू नसते. अशा लोकांना बचतीवर अवलंबून रहावे लागते. वाढत्या वयानुसार वैद्यकीय मदतीवरील खर्च वाढतो. बचतीचे नियोजन योग्य प्रकारे केले गेले तर व्यक्तीस वृद्धापकाळात देखील कोणावर विसंबून राहण्याची गरज पडत नाही.
- **भविष्यकालीन वापर** : बचत म्हणजे भविष्यकालीन उपयोगाकरीता पैसा बाजूला ठेवणे. भविष्यकाळ अनिश्चित असला तरी त्यासाठी आपण नियोजन करू शकतो. आपला भविष्यकाळ समाधानकारक आणि स्वतंत्र बनविण्यासाठी बचत ही आवश्यक आहे. काही बचत योजना व्यक्तीस ठरावीक कालावधीनंतर आर्थिक

फायद्यासहित बचत वापरण्यासाठी मदत करतात जसे की, बँकेतील मुदतबंद ठेव योजना.

- **प्रासंगिक खर्चासाठी तरतूद** : काही प्रसंग जसे लग्नसमारंभ, मुलांचे उच्च शिक्षण इत्यादींकरिता जास्त रकमेची गरज भासते. याकरिता लोकांच्या फायद्यासाठी काही विशेष बचत योजना कार्यान्वित केलेल्या आहेत. या दीर्घ मुदतीच्या योजना असून प्रासंगिक खर्चासाठी त्या मदत करतात.
- **सामाजिक आर्थिक दर्जा** : ज्या व्यक्तीजवळ जास्त रकमेचे बचत खाते असते अशा व्यक्तीला आपोआपच समाजात स्थान मिळते. कारण अडचणीच्या काळात या व्यक्तींची मदत मिळेल असे लोकांना वाटते. अशा प्रकारचा दर्जा मिळविण्यासाठी लोक जास्त बचत करण्याचा प्रयत्न करतात.
- **उत्पन्नाचा मार्ग** : विविध बचत योजना व्याजाच्या रूपात मोबदला देऊन जनतेचा फायदा करतात. जर रक्कम बँकेच्या मुदत ठेव योजनेत ठेवली तर जास्त व्याज मिळते. अशा प्रकारे व्यक्ती बचतीवर उत्पन्न कमवू शकते.
- **जीवनमानाचा दर्जा टिकविण्यासाठी** : प्रत्येक कुटुंबाच्या जीवनमानाचा एक विशिष्ट दर्जा असतो, जो त्याच्या आर्थिक स्थितीवर ठरविला जातो. आणीबाणीच्या काळात जीवनमानाचा दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी बचत उपयोगी पडते.
- **कर्ज घेण्यासाठीचा स्रोत** : विविध कारणांसाठी व्यक्तीला कर्जाची आवश्यकता भासू शकते. ज्या व्यक्तीकडून कर्जाची परतफेड शक्य आहे. अशाच व्यक्तीला कर्ज मंजूर केले जाते. आपल्याकडे मुदत बंद ठेवीच्या रूपात बँकेतील बचत असेल तर त्यावर कर्ज मिळू शकते.
- **मोठ्या खरेदीसाठी** : प्रत्येकासाठी मोठी खरेदी ताबडतोब किंवा अचानक करणे शक्य नसते. योग्य नियोजन रकमेची बचत करण्यास मदत करू शकते. मध्यमवर्गीय कुटुंब महागड्या खरेदीसाठी ही पद्धत वापरू शकते.

- **मुलांप्रती प्रेम** : ही एक नैसर्गिक भावना आहे आणि म्हणून मुलांबद्दलच्या आर्थिक जबाबदारीच्या भावनेतून तरतूद केली जाते. काही पालक मुलांच्या समाधानकारक आणि सुरक्षित आयुष्यासाठी त्यांच्या बचतीचे नियोजन करतात. उदा. घर बांधणे.
- **चांगली सवय** : बचत ही चांगली सवय आहे. प्रत्येक आर्थिक गटातील व्यक्ती ही सवय विकसित करू शकते. एकदा जर सवय विकसित झाली तर तिच्या फायद्यांमुळे ती टिकून राहते.

• बचतीचे प्रकार

आकृती २.२ : बचतीचे प्रकार

- १) **अनिवार्य बचत योजना** : अपरिहार्य किंवा टाळता न येणाऱ्या बचतीस अनिवार्य बचत असे म्हणतात. नोकरी करणाऱ्या व्यक्तीस संस्थेच्या नियमानुसार व अधिनियमानुसार पगारातून काही रक्कम अनिवार्य बचतीसाठी द्यावी लागते. अनिवार्य बचतीचे खालील दोन प्रकार आहेत :

अ.सर्वसाधारण भविष्य निर्वाह निधी : ही योजना शासकीय कर्मचाऱ्यांना दिली जाते. व्यक्तीस शासकीय

सेवेत एक वर्ष पूर्ण झाल्यावर या योजनेमध्ये नोंदणी करावी लागते. ही योजना सेवेतील कायमस्वरूपी त्याचबरोबर तात्पुरत्या कर्मचाऱ्यांसाठी अनिवार्य असते. प्रत्येक कर्मचाऱ्यास त्याच्या मूळ वेतनाच्या किमान १० टक्के किंवा इच्छा असल्यास त्यापेक्षा जास्त रक्कम या योजनेत भरावी लागते. शासन या योजनेतील बचतीच्या रकमेवर चक्रवाढ पद्धतीने व्याज देते. व्याजदर वेळोवेळी बदलत असतो. व्यक्तीच्या सेवेचा कालावधी पूर्ण झाल्यानंतर जमा झालेली रक्कम व्याजासहित कर्मचाऱ्यास दिली जाते. काही विशिष्ट प्रसंगासाठी कर्ज सुविधा दिली जाते. कमीत कमी १० वर्षे सलग नोकरीच्या कालावधीनंतर विना परतफेड कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते.

ब. भागीदारीतील भविष्य निर्वाह निधी : ही योजना शासकीय, निमशासकीय तसेच खाजगी कर्मचाऱ्यासाठी फायदेशीर आहे. कर्मचारी त्याच्या मूळ वेतनाच्या काही टक्के रक्कम (नियमानुसार) भविष्य निर्वाह निधीत अनिवार्यपणे जमा करतात. नोकरी देणारी व्यक्ती कर्मचाऱ्याच्या रकमेएवढीच रक्कम या निधीत जमा करते. ठरावीक वर्षानंतर किंवा निवृत्तीच्या वेळेस जमा झालेली सर्व रक्कम कर्मचाऱ्यास मिळते. कायद्याच्या बंधनामुळे कर्मचारी आणि नोकरी देणारा या निधीचा गैरवापर करू शकत नाही. कर्मचाऱ्याचा दुर्दैवी मृत्यू झाल्यास भविष्य निर्वाह निधीची रक्कम नामनिर्देशित व्यक्तीस मिळते.

- २) **ऐच्छिक बचत योजना** : जेव्हा बचतीची रक्कम आणि बचत योजनेच्या प्रकाराची निवड पूर्णपणे ठेवीदारावर अवलंबून असते तेव्हा अशा बचतीस ऐच्छिक बचत असे म्हणतात. बचत करण्यास इच्छुक असलेली व्यक्ती बचत संस्थेची निवड करण्यास आणि बचतीची रक्कम ठरविण्यास स्वतंत्र असते.

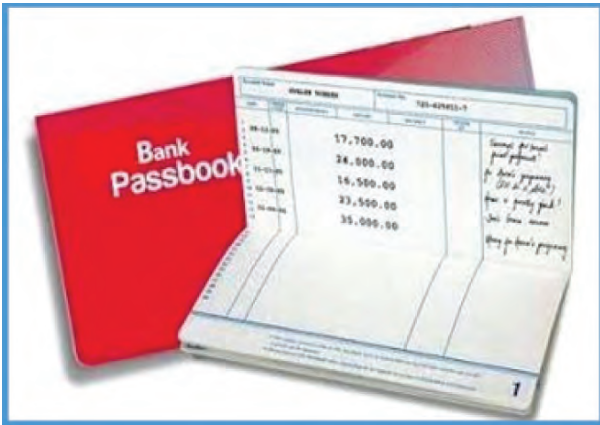
अ) बँक : बँक जनतेचा पैसा घेऊन आणि ज्यांना गरज आहे त्यांना कर्ज देऊन व्यवसाय करते. बँक संकलित केलेल्या पैशावर व्याज देते त्याला 'ठेवी' असे म्हणतात. बँक ग्राहकांना पुरविलेल्या पैशांवर व्याज आकारते त्या पैशाला कर्ज असे म्हणतात.

माहिती आहे का ?

बँकेत बचत खाते कसे उघडले जाते ?

बँकेत बचत खाते उघडण्यासाठी बँकेच्या विहित नमुन्यात विनंती निवेदन करावे लागते. आवश्यक कागदपत्रांव्यतिरिक्त व्यक्तीच्या स्वाक्षरीचा नमुना आणि दोन पासपोर्ट आकाराचे फोटो सादर करणे आवश्यक असते. व्यक्तीला एखाद्या सन्माननीय व्यक्तीद्वारे बँकेस ओळख द्यावयाची असते. जसे-ग्राहक, बँकेतील कर्मचारी किंवा कोणतीही सुप्रसिद्ध व्यक्ती. खाते एका व्यक्तीद्वारे किंवा दोन किंवा अधिक व्यक्तींनी संयुक्तपणे उघडले जाऊ शकते. खातेदारांपैकी एक किंवा सर्व खातेदार खाते चालवू शकतात. यात एखाद्या व्यक्तीच्या नावाचा नामनिर्देशित व्यक्ती म्हणून उल्लेख करावा लागतो. बँकांच्या नियमानुसार बचत खाते ठरावीक रक्कम ठेवून सुरू करता येते. समजा खातेधारकांचा मृत्यू झाल्यास नामनिर्देशित व्यक्तीला बचत केलेली रक्कम मिळते. अशा प्रकारे बँक आपल्या सचोटीबद्दल आणि आर्थिक स्थितीबद्दल आधार देऊन तुम्हांला समाधानी करते. वरील प्रक्रियेनंतर बँक तुमची ठेव स्वीकारते आणि तुम्हांला खालील सुविधा देते :

- **पासबुक** : पासबुक हे पुस्तक स्वरूपात तुमच्या बँक खात्याच्या हिशोबाची प्रत म्हणून काम करते.

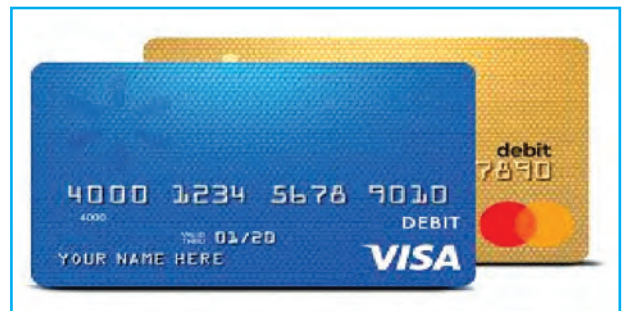
आकृती २.३ : पासबुक

- **चेक बुक** : याचा उपयोग बँकेतून पैसे काढण्यासाठी होतो.

आकृती २.४ चेक बुक

- **क्रेडिट कार्ड** : बहुतेक बँका आपल्या ग्राहकांना क्रेडिट कार्डची सुविधा देतात. या कार्डचा उपयोग बँकेने अधिकृत केलेल्या विक्री केंद्रामधून वस्तू आणि त्यांच्या सेवा विकत घेण्यासाठी होतो. ग्राहकाला ज्यावेळेस कार्ड वितरित केले जाते त्याचवेळेस ग्राहकाला किती रक्कम क्रेडिट म्हणून दिली जाईल हे ठरविले जाते. ग्राहक या कार्डचा उपयोग करून ए.टी.एम. मशीनद्वारे पैसे काढू शकतो. प्रत्येक महिन्याच्या शेवटी तुम्ही वापरलेल्या ए.टी.एम. क्रेडिटचे विवरण पत्र प्राप्त होते. विवरण पत्रात नमूद केल्यापैकी तुम्हांला संपूर्ण पैसे किंवा काही प्रमाणात पैसे परत करावे लागतात. उर्वरित रकमेवर अधिक व्याज आकारले जाते म्हणूनच क्रेडिट कार्ड काळजीपूर्वक वापरावे.
- **डेबिट कार्ड** : डेबिट कार्ड हे क्रेडिट कार्ड सारखेच असते परंतु खालील काही बाबतीत त्यात फरक आढळतो.
 - ❖ हे कार्ड तुमच्या बचत खात्यावर वितरित केले जाते.
 - ❖ या कार्डद्वारे तुम्ही देयके दिल्यास आपोआप तुमच्या खात्यातून रक्कम वळती होते.
 - ❖ या प्रमाणे तुम्ही तुमचा पैसा बँकेकडून न घेता वापरू शकता.

आकृती २.५ डेबिट कार्ड

- **ए.टी.एम. :** क्रेडिट किंवा डेबिट कार्डचा वापर करून तुम्ही ए.टी.एम. मधून दिवसभरात कोणत्याही वेळी (२४ तास सेवा) पैसे काढू शकता. हे विविध ठिकाणी स्थित असतात; जसे बँकेची इमारत, विक्री केंद्र, निवासी क्षेत्र, रेल्वे, बसस्थानक, इत्यादी. या ए.टी.एम. मुळे बँकेच्या कामकाजाच्या वेळे व्यतिरिक्त रोख पैसे उपलब्ध होतात. डेबिट कार्डद्वारे पैसे काढल्यास स्वतःच्या पैशावर व्याज लागत नाही.

आकृती २.६ : ए.टी.एम. कार्ड

- **कर्ज :** आजकाल आर्थिक संस्था विविध कारणांसाठी कर्ज देतात जसे, व्यक्तिगत उपयोग, घर विकत घेण्याकरिता, वाहन, घरातील वस्तू, घराची देखभाल व घर दुरुस्ती करिता, स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याकरिता, इत्यादी. या संस्थाद्वारे आकारले जाणारे व्याज हे विविध उद्देश, रक्कम परतफेडीची मुदत आणि संस्थेच्या प्रकारानुसार (शासकीय की खाजगी) भिन्न असते. या कर्जाची मासिक हप्त्याने सहज परतफेड करता येऊ शकते. हे कर्ज प्राप्त करण्याकरिता हमी देणारा किंवा बॉन्ड किंवा मुदत ठेव, संपत्ती किंवा दागिने या स्वरूपात तारण द्यावे लागते.
- **ई-बँकिंग :** आजकाल इंटरनेटमुळे एका क्लिकवर आपल्याला खालील विविध सेवा उपलब्ध होतात :
 - ❖ आपल्या खात्यातील शिल्लक रक्कम पाहता येते, चेक बुक किंवा ड्राफ्ट करिता आवेदन पत्र देता येते, क्रेडिट कार्ड द्वारे रक्कम देणे इत्यादी.

- ❖ वस्तू खरेदी करण्यासाठी किंवा सेवा मिळविण्यासाठी टेली मार्केटिंग सुविधेचा उपयोग.
- ❖ रेल्वे किंवा विमानाचे तिकीट काढता येते.
- ❖ टेलिफोन, विजेचे बिल इत्यादी भरता येते.
- ❖ यामुळे बँकेत किंवा अन्य ठिकाणी वारंवार फेऱ्या मारण्याचे प्रमाण कमी होऊन तुमच्या वेळेची बचत होते.

आकृती २.७ : ई-बँकिंग

बँकेतील बचत योजनांचे प्रकार

- बचत खाते
- चालू खाते
- मुदत ठेव
- आवर्ती ठेव
- पिंग्मी खाते

माहिती करून घ्या :

यू.पी.आय. काय आहे?

आंतरबँक हस्तांतरण किंवा देवाणघेवाण सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी 'भारतीय भुगतान निगम' (National Payments Corporation of India) या संस्थेने यु.पी.आय. (UPI) म्हणजे 'युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस' ही तात्काळ व वास्तविक भूगतान किंवा देय पद्धती विकसित केली आहे. हे इंटरफेस भारतीय रिझर्व बँकद्वारा नियंत्रित केले जाते आणि मोबाईल ॲपद्वारे तात्काळ दोन बँक खात्यांमधील निधी हस्तांतरित केला जातो.

हे मोबाईल बँकिंग इंटरफेस सुरक्षित आणि रोख रक्कम विरहित व्यवहार (Cash less), सुलभ आणि एकत्रितरित्या करीत आहे. यू.पी.आय. हे 'तात्काळ देय सेवा' (Immediate Payment Service) द्वारे कार्यरत आहे. एनईएफटी (NEFT) प्रमाणे रांगेत उभे राहून मंजुरीची वाट न पाहता आपण रक्कम त्वरित हस्तांतरित करू शकतो. यू.पी.आय. वापरण्यास सोपे आहे.

तुम्हांला माहिती आहे का ? :

बी.एच.आय.एम./भीम,
आर.टी.जी.एस., एन.ई.एफ.टी.

बी.एच.आय.एम./भीम : BHIM (भारत इंटरफेस फॉर मनी ही अॅप यू.पी.आय.) युनिफाईड पेमेंट इंटरफेसवर आधारित भारतीय भूगतान निगम द्वारे विकसित केलेली मोबाईल पेमेंट अॅप आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या नावाने या अॅपचे नामकरण झाले असून ते ३० डिसेंबर २०१६ रोजी सुरू करण्यात आले आहे. २०१६ च्या भारतीय बँक नोट बंदीचा भाग म्हणून आणि थेट रोख रक्कम विरहित हस्तांतरण व्यवहाराकडे वाटचाल करणे हा याचा उद्देश आहे. भीम उपयोग कर्त्यांना क्यूआर कोड खाते क्रमांकासह स्कॅन करून आणि आय.एफ.एस.सी. (IFSC) कोड किंवा एम.एम.आय.डी. (M.M.I.D. - Mobile Money Identifier Code) स्कॅन करून किंवा यु. पी. आय. देय पत्त्यावर किंवा यु. पी. आय. नसलेल्या आधारित खात्यावर पैसे पाठविण्यास किंवा प्राप्त करण्यास अनुमती देते. भीम मार्फत एखादी व्यक्ती कोणत्याही बँकेच्या शाखेतून कोणत्याही दुसऱ्या बँकेच्या किंवा त्याच बँकेच्या खात्यात पैसे हस्तांतरित करू शकते.

आकृती २.८ : भीम युपीआयचा लोगो

आर.टी.जी.एस. : रिअल टाईम ग्रॉस सेटलमेंट म्हणजे तात्काळ निधी हस्तांतरण. ही इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण प्रणाली आहे, जी लोकांना बँकांमधील निधी हस्तांतरित करण्यास परवानगी देते. ही प्रणाली केवळ देशातच पैसे हस्तांतरणासाठी लागू आहे. ही भारतात उपलब्ध असलेल्या बँकिंग माध्यमांपैकी वेगवान किंवा त्वरित आंतरबँक पैसे हस्तांतरित करणाऱ्या

सुविधेपैकी एक आहे. लाभार्थी बँकेने निधी व हस्तांतरण संदेश प्राप्त झाल्यापासून तीस मिनिटात प्राप्तकर्त्याच्या खात्यात निधी जमा केला जातो. ही प्रणाली बरेचदा मोठ्या हस्तांतरणासाठी वापरली जाते.

एन.ई.एफ.टी. (NEFT) : राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण (NEFT) स्थगित प्रदान तत्त्वावर चालते. आर.टी.जी.एस. प्रणालीत तात्काळ निधी हस्तांतरणाच्या उलट एन.ई.एफ.टी. अंतर्गत निधी हस्तांतरण प्रक्रिया गटात किंवा संचात होते. यात प्रत्येक तासाच्या टाइम स्लॉट नुसार गटाने निधी हस्तांतरण केले जाते. बचत खाते असलेले ग्राहक एन.ई.एफ.टी. किंवा आर.टी.जी.एस. सुविधेचा लाभ घेऊ शकतात. ज्या व्यक्तीचे बचत खाते नसते किंवा ती व्यक्ती एन.ई.एफ.टी. सुविधा असलेल्या बँक शाखेत निधी किंवा रोख रक्कम जमा करू शकते. एन.ई.एफ.टी. निधी हस्तांतरण करण्यास वेळ लावते आणि निधी हस्तांतरण प्रक्रियेसाठी काही रक्कम आकारते.

इंटरनेट माझा मित्र

डिजिटल वॉलेट म्हणजे काय ?

डिजिटल वॉलेट : व्यक्ती डिजिटल वॉलेटमध्ये पैसे साठवून ठेवू शकतो आणि त्याचा उपयोग देयके देण्यासाठी करतात; जसे रिचार्ज, बिल, टोल, दुकानात क्यूआर कोड स्कॅन करून पैसे देण्यासाठी, उदाहरणार्थ; पे.टी.एम.

इंटरनेट माझा मित्र :

विविध डिजिटल वॉलेट्स बद्दल माहिती मिळवा :

ब) टपाल खाते : टपाल विभाग ही शासकीय संस्था असून संचार मंत्रालयाच्या अंतर्गत येते. याला सर्वसाधारणपणे टपाल खाते म्हणतात. याची स्थापना १ ऑक्टोबर १८५४ साली झाली. व्यक्ती टपाल खात्यामध्ये बचत म्हणून पैसे ठेवू शकते. टपाल खात्यामध्ये बचत करण्याचे काही फायदे आहे, जसे- प्रत्येक हे सोयीस्कर ठिकाणी स्थित असते, व्यक्ती अतिशय अल्प रकमेत खाते उघडू शकते, याच्या विविध योजनात पैसे गुंतविल्यास व्यक्तीला प्राप्ती करात सवलत मिळू शकते. यात खाते उघडण्याची पद्धत बँक प्रक्रियेप्रमाणेच आहे.

टपाल खात्याद्वारे खालील बचत योजना प्रदान केल्या जातात :

- बचत खाते
- आवर्ती ठेव खाते
- बचत प्रमाणपत्रे
- मासिक उत्पन्न योजना (MIS)
- सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी
- प्रधानमंत्री सुरक्षा विमा योजना (PMSBY)
- टपाल जीवन विमा (PLI)
- सुकन्या योजना
- अटल पेन्शन योजना
- प्रधानमंत्री जीवन ज्योती योजना
- ग्रामीण टपाल ऑफिस जीवन विमा

शोधून काढा :

वरील योजनांबद्दल माहिती मिळवा.

आकृती २.१ : पोस्ट ऑफिसचा लोगो

क) सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी : हा एक ऐच्छिक बचतीचा प्रकार आहे. कोणतीही प्रौढ व्यक्ती हे खाते उघडू शकते आणि रुपये १०० किंवा त्याच्या पटीत जास्त रकमेची बचत करू शकतात. ही योजना १५ वर्षांसाठी असते व यापुढे ५ वर्षांसाठी वाढविता येते. या योजनेचा सर्वात महत्त्वाचा फायदा म्हणजे यात केलेल्या बचतीसाठी कर सवलत मिळते. खाते चालू ठेवण्यासाठी ठेवीदारास ३१ मार्चपूर्वी म्हणजे प्रत्येक आर्थिक वर्षात खात्यात किमान रुपये १०० भरावे लागतात. प्रतिवर्षी व्यक्ती जास्तीत जास्त रुपये १,५०,००० पर्यंत गुंतवू शकतात. यावरील व्याज दर प्रतिवर्षी बदलतो.

ड) जीवन विमा योजना : जीवन विम्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे जीवन विमा योजना आणि ठेवीदारामधील एक करारनामा होय. जीवन विम्याचा उद्देश म्हणजे कुटुंबास संरक्षण, वृद्धापकाळाची गरजपूर्ती आणि शैक्षणिक उद्दिष्टांसाठी सुरक्षितता होय. जीवन विमा योजना मुख्यत्वेकरून मृत्युसारख्या प्रसंगी सुरक्षितता देण्यासाठी कार्यान्वित केली गेली आहे परंतु आता यात बऱ्याच प्रकारच्या योजना कार्यान्वित आहेत आणि त्यामुळे प्रत्येक ठेवीदारांकरिता हे महत्त्वाचे आणि उच्च असे बचतीचे क्षेत्र झाले आहे.

लक्षात ठेवा :

विमा योजनेचे फायदे :

- हे पॉलिसी धारकाच्या आकस्मिक मृत्युनंतर, त्यावर अवलंबून असणाऱ्याला सुरक्षितता प्रदान करते. हे जीवनाच्या जोखीमेचे संरक्षण देखील देते.
- ही वृद्धापकाळासाठी सोय आहे आणि मुलांचे शिक्षण विवाह, घर बांधणे, कर्ज घेण्याची सुविधा, इत्यादींसाठी पैसा पुरवते.
- व्यक्तीला करसवलतीचा फायदा होतो.
- विमा भांडवल निर्मितीस मदत करते जे देशाच्या आर्थिक विकासास हातभार लावते.

जीवन विमा योजनेचे प्रकार :

१) संपूर्ण जीवन विमा : या योजने अंतर्गत विम्याचा हप्ता विमाधारक जीवनभर भरतो. या प्रकारच्या विम्याचा तोटा म्हणजे निवृत्तीनंतर हप्ता भरणे. निवृत्तीनंतर पगारात कपात झालेली असते व अशा वेळी हप्ता भरणे थोडे कठीण जाते. या प्रकारात हप्ता भरण्याचा कालावधी हा मासिक, त्रैमासिक, सहामाही अथवा वार्षिक असतो.

२) हयातीतील विमा : ही विमा योजना उद्दिष्ट केंद्रित असते. विमा योजनेचा हा प्रकार जास्त लोकप्रिय आहे कारण या योजनेत विमाधारकाच्या अकाली मृत्युनंतर केवळ त्याच्या कुटुंबाला मोठ्या रकमेचा लाभ होतो असे नाही तर, त्याचबरोबर हयातीत विमाधारकालाही मोठी रक्कम प्राप्त होते. या विमा योजनेतील रक्कम हयातीतील विम्याच्या निर्धारित कालावधीच्या शेवटी दिली जाते. हा कालावधी पाच वर्षांपासून २० वर्षांपर्यंतचा असू शकतो.

मनीबँक पॉलीसी म्हणजे विशिष्ट कालावधीनंतर पैशाचा परतावा मिळणारी योजना हे ह्यातीतील विमा प्रकाराचे उदाहरण आहे.

३) **गुंतवणूक** : गुंतवणूक म्हणजे अधिक पैसा (पैशाच्या स्वरूपात फायदा) मिळविण्यासाठी पैशाचा उपयोग करणे होय. गुंतवणूक ही बचतीपेक्षा वेगळी आहे, यात भांडवल केवळ टिकवून ठेवले जात नाही तर जास्तीत जास्त सुरक्षिततेसह ते शक्य तितक्या जास्त वेगाने वाढते. जरी सर्व कुटुंबाचा गुंतवणुकीमागील हेतू अधिक पैसा कमाविणे हा असला तरी भांडवलाची सुरक्षाही महत्त्वपूर्ण असते.

तुम्हांला माहिती आहे का ?

गुंतवणुकीचा अर्थ :

गुंतवणुकीची व्याख्या :

तज्ज्ञांच्या मते, “गुंतवणूक म्हणजे अशी मालमत्ता किंवा वस्तू आहे जी भविष्यात उत्पन्न मिळवून देते किंवा उत्पन्नात अपेक्षित वाढ करते या आशेने खरेदी केली जाते.”

● **गुंतवणुकीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे** : गुंतवणूक करताना काही मार्गदर्शक तत्त्वे उपयुक्त ठरतात कारण नियोजन करताना जर काळजी घेतली गेली नाही तर व्यक्तीला आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते आणि गरजेच्या वेळी स्वतःचीच रक्कम वापरताना कठीण परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. हे टाळण्यासाठी खालील मार्गदर्शक तत्त्वे विचारात घ्यावीत.

१) **मुद्दलाची सुरक्षितता** : मुद्दलाची सुरक्षितता ही बाब अत्यंत महत्त्वाची आहे. मुद्दलच जर असुरक्षित असेल तर गुंतवणुकीचा उद्देश सफल होणार नाही. म्हणूनच या संदर्भात खालील परिस्थितीचा विचार करावयास हवा.

- ❖ खाजगी कंपनीच्या प्रारंभिक स्थितीतील गुंतवणूक ही असुरक्षित असू शकते.
- ❖ उद्योगाची पत/प्रतिष्ठा व आर्थिक स्थिती आणि त्याच्या उत्पादनाची मागणी विचारात घ्या.
- ❖ खाजगी कंपनीत गुंतवणूक करताना विश्वासू माध्यमांकडून भरपूर माहिती गोळा केली पाहिजे व कायदेशीर बाबी विचारात घेतल्या पाहिजे.

❖ सर्व व्यवहार कायदेशीर आणि लेखी स्वरूपात असावेत. विशेषतः स्थावर मालमत्ता किंवा संपत्तीमध्ये गुंतवणूक करताना. एका कंपनीत किंवा उद्योगात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करण्यापेक्षा वेगवेगळ्या कंपनीत किंवा उद्योगात अल्प प्रमाणात गुंतवणूक करणे नेहमीच सुरक्षित असते.

२) **नगदी नफा** : गुंतवणुकीच्या प्रकाराप्रमाणे नगदी नफ्यात विविधता आढळते. गुंतवणुकीचा दर आणि लाभांशाची टक्केवारी प्रकाराप्रमाणे बदलत असते. मोठ्या रकमेच्या गुंतवणूक दरातील थोडा फरक देखील आर्थिक मिळकतीवर मोठा परिणाम करतो. यासाठी या बाबतीत काळजीपूर्वक विचार करणे गरजेचे असते. काही विशिष्ट प्रकारच्या गुंतवणुकीवर प्राप्ती कर सवलत दिली जाते. आर्थिक फायदा गृहीत धरताना मुद्दलाची सुरक्षितता दुय्यम ठरते कारण जास्त सुरक्षितता म्हणजे कमी नफा असे समजले जाते. जर नफा स्थिर आणि नियमित असेल तर त्यास प्राधान्य द्यावे कारण त्यामुळे ठरावीक उत्पन्न मिळते. हे उत्पन्न विशेषकरून निवृत्तीनंतर उपयोगी ठरते.

३) **रोख रूपांतरण** : जर कमवत्या सदस्यांची नोकरी गेली तर किंवा सदस्याने नोकरीचा राजीनामा दिला तर उत्पन्न कमी होते. काही वेळा व्यक्तीला खर्चासाठी जादा रकमेची आवश्यकता असते अशा वेळी जर गुंतवणुकीचे रोख रूपांतरण सोपे असेल तर व्यक्ती रोख पैसा सहज मिळवू शकते. स्थावर मालमत्तेतील गुंतवणुकीस कमी रूपांतरण असते. जर प्रगत कंपन्यांची भागपत्रे व्यक्तीकडे असतील तर व्यक्ती त्याची विक्री करून पैसा मिळवू शकते. परंतु कंपनी जर तोट्यात असेल तर भागपत्राची किंमत कमी होते आणि यामुळे आर्थिक नुकसान होते.

४) **व्यवस्थापनातील सहजता** : हे तत्त्व विशेषतः स्थावर मालमत्तेतील गुंतवणुकीकरिता लागू होते. जर स्थावर मालमत्तेतील गुंतवणूक फार दूरच्या ठिकाणी असेल तर त्यामुळे व्यवस्थापनात समस्या निर्माण होतात. या गुंतवणुकीमध्ये सततचे निरीक्षण आवश्यक असते आणि नेमलेला व्यवस्थापक विश्वासपात्र व्यक्ती असणे आवश्यक असते.

गुंतवणुकीचे प्रकार :

१) **स्थावर मालमत्ता (Real Estate)** : अस्थलांतरीत गुंतवणुकीकरिता स्थावर मालमत्तेतील गुंतवणूक हा गुंतवणुकीचा पारंपरिक आणि लोकप्रिय प्रकार आहे. घर खरेदी किंवा जमीन खरेदी ही या प्रकारच्या गुंतवणुकीची उदाहरणे आहेत. या प्रकारची गुंतवणूक ही मुलांना आर्थिक हातभार लावण्यासाठी केली जाते किंवा भाड्याने देऊन कुटुंबाच्या मासिक उत्पन्नात भर पडते. शेती उद्योगामुळे उत्पन्नात भर पडू शकते.

२) **भागपत्रे (Shares)** : उद्योग सुरू करण्यासाठी भांडवल लागते. भांडवल उभे करण्यासाठी कंपनी भागपत्रांची विक्री करून भागपत्रधारकांना त्यावर लाभांश देण्याचे वचन देते. लाभांशाची रक्कम ही भागपत्राच्या प्रकारावर अवलंबून असते. भागपत्रांमध्ये गुंतवणूक केलेल्या व्यक्तीने भागपत्राच्या किमतीबद्दल माहितीसाठी नेहमी सतर्क राहिले पाहिजे जर भागपत्राची चालू किंमत ही खरेदी किमतीपेक्षा जास्त असेल तर कंपनी जास्त नफ्यात आहे असे दर्शविते. या उलट भागपत्रांची वर्तमान किंमत घसरत असेल तर कंपनीची वर्तमान आर्थिक स्थिती समाधानकारक नाही असे स्पष्ट होते. ज्या व्यक्तीस पैसा मिळवायचा आहे त्याने भागपत्राची विक्री किंमत जास्त असताना भागपत्राची विक्री करणे फायद्याचे ठरते. भागपत्र दोन प्रकारची असतात. अग्रहक्क किंवा पूर्वाधिकार भागपत्र आणि सामान्य भागपत्र.

३) **बंधपत्र किंवा रोखे (Bonds)** : शासनाने मूलतः सामान्य जनतेत बचतीची सवय वृद्धिंगत व्हावी यासाठी बंधपत्र सुरू केले होते. एखादी व्यक्ती प्रति रोखे शंभर रुपये दराने रोखे करून खरेदी करू शकते. मुदतपूर्तीनंतर बंधपत्रकधारकास त्याचा पैसा व्याजासहित परत मिळतो.

४) **मुच्युअल फंड (सहयोग निधी) :**

“मुच्युअल फंड हे व्यावसायिक व्यवस्थापित गुंतवणूक योजना आहे. सर्वसाधारणपणे मालमत्ता व्यवस्थापन कंपनी ही योजना चालवते जे लोकांच्या समूहाला एकत्र आणतात आणि त्यांच्या पैशाची स्टॉक्स, रोखे किंवा बॉन्ड आणि अन्य सुरक्षित ठिकाणी गुंतवणूक करतात.”

गुंतवणूकदार म्हणून व्यक्ती मुच्युअल फंड युनिट विकत घेऊ शकते. NAV हे (Net Asset Value) किंवा निव्वळ

मालमत्ता मूल्य विचारात घेऊन हे युनिट्स विकत घेऊ शकतात किंवा विकता येऊ शकतात.

५) **मूल्यवान धातू आणि रत्न** : मूल्यवान धातू आणि रत्नांमध्ये पैसे गुंतवणे ही गुंतवणुकीची पारंपरिक पद्धती आहे. याला रोख रूपांतरण मूल्य जास्त आहे. उदाहरणार्थ, सोने, चांदी हिरे, इत्यादी मध्ये गुंतवणूक. व्यक्ती संकटाच्या परिस्थितीमध्ये या बाबी विकून रोख रक्कम प्राप्त करू शकते.

आकृती २.१० गुंतवणुकीचे प्रकार

२.३ हिशेब ठेवणे :

कौटुंबिक पैशाच्या व्यवस्थापनात हिशेब ठेवणे हा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. हिशेब हा अंदाजपत्रकाची कार्यवाहीतील तपासणी करण्याची प्रमुख पद्धत आहे. याचाच अर्थ हिशेब ठेवणे ही पैशाच्या व्यवस्थापनातील नियंत्रणाची पायरी आहे. हिशेब हे खर्च केल्यानंतर पैशाचे विभाजन दर्शविते. हिशेब, ही एक जमा-खर्चाची सुव्यवस्थित आणि सारांशित केलेली नोंद आहे. याद्वारे प्रत्यक्षात कुटुंबाने किती पैसे खर्च केले ते दर्शविले जाते.

नेहमी लक्षात ठेवा :

हिशेब ठेवण्याचे फायदे :

- **हिशेब ठेवण्याचे महत्त्व** : अंदाजपत्रकाप्रमाणे दिलेल्या प्रकारावर कशाप्रकारे खर्च झाला आहे हे ओळखण्यासाठी हिशेब ठेवण्याच्या पद्धतीची मदत होते. अंदाजपत्रकात दिल्याप्रमाणे दिलेल्या विविध गटांवर किती पैसे खर्च झाले हे बघण्यास मदत करते. याची कौटुंबिक अंदाजपत्रकावर लक्ष ठेवण्यास मदत होते. जर कुटुंबानी काही विशिष्ट

गटावर महिन्याच्या पहिल्या पंधरा दिवसात अधिक खर्च केला तर कुटुंबाला महिन्याच्या उर्वरित अर्ध्या महिन्यात त्या विशिष्ट गटावर खर्च कमी करावा लागेल. भूतकाळात कोणत्या आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये खर्च निर्माण झाला हे दाखविण्यासाठी हिशेब ठेवल्यामुळे भूतकाळातील इतिहास म्हणून मदत होते. भूतकालीन नोंदी विविध घटकांच्या किमतीसंबंधी कल्पना देते ज्याची अंदाजपत्रक नियोजनासाठी कुटुंबाला मदत होते. कोटून आणि केव्हा खरेदी करावी यासाठी देखील हे मदत करते. काही विशिष्ट घटकांची किंमत ऋतूप्रमाणे बदलते अशा वेळी वस्तू खरेदी योग्य आहे किंवा नाही हे पडताळून पाहण्यासाठी भूतकाळातील नोंदींचे सहाय्य होते.

- **हिशेब लिहिण्याच्या पद्धती :** हिशेब लिहिण्याच्या सामान्यपणे दोन पद्धती आहेत :

१) **मानसिक पद्धती :** या पद्धतीत हिशेब लेखी स्वरूपात ठेवले जात नाहीत. खर्चातील विविध वस्तूवर खर्च केलेली रक्कम मोजली जाते आणि खर्चाची तपासणी मानसिकरित्या ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. तथापि, काही लोकांना सर्व खर्च लक्षात ठेवणे कठीण होऊ शकते.

२) **लिखित पद्धती :** विविध प्रकारांमध्ये करण्यात आलेल्या खर्चाची नोंद विविध पद्धतीद्वारे केली जाते जसे -

अ) **कागद किंवा पत्रक प्रणाली पद्धती :** यात खर्चाच्या नोंदी सोयीस्कर ठिकाणी ठेवलेल्या सुट्या शीटवर किंवा पत्रकावर ठेवल्या जाऊ शकतात. कागद किंवा पत्रक ठेवण्याचे स्थान नेहमी उपलब्ध असेल असे असावे.

ब) **लिफाफा पद्धती :** या पद्धतीमध्ये पूर्वी नियोजन केल्याप्रमाणे विविध विभागावर खर्चाची जी तरतूद केलेली असते, त्याप्रमाणे वेगवेगळ्या लिफाफ्यामध्ये ही रक्कम ठेवली जाते व जशी आवश्यकता असेल त्याप्रमाणे खर्च केली जाते, उदाहरणार्थ : अन्न, निवास किंवा घर, यात्रा, इत्यादी. ही पद्धती त्या लोकांद्वारे उपयोगात

आणली जाते, ज्यांना आठवड्याला मजुरी मिळते आणि जे जास्तीत जास्त रोख पैसे देण्याच्या पद्धतीचा उपयोग करतात.

क) **वही पद्धती :** कौटुंबिक नोंदी ठेवण्यासाठी विशिष्ट वही कुटुंबाद्वारे आणली जाते किंवा सराव पुस्तिकेत कौटुंबिक अंदाजपत्रकाप्रमाणे योग्य रकाने आखून त्याच्या उपयोग करता येऊ शकतो. ही पद्धती साप्ताहिक नोंदीच्या आधारावर वापरली जाऊ शकते. चांगल्या दर्जाच्या वहीचा उपयोग मुले सुलभतेने करू शकतात आणि त्यांचा सुद्धा सहभाग अंदाजपत्रक आणि हिशेब ठेवण्यामध्ये केला जाऊ शकतो.

ड) **तक्ता पद्धती :** अंदाजपत्रकात दर्शविल्याप्रमाणे प्रत्येक गटाकरिता वेगळे तक्ते बनविता येतात आणि केल्या जाणाऱ्या खर्चाची नोंद त्यावर करता येते. या प्रकारचे तक्ते साप्ताहिक किंवा मासिक पद्धतीने तयार करून भरता येतात. ही पद्धती अशा व्यक्तिकरिता योग्य असते, जी व्यक्ती नियमित, सुनियोजित आणि संघटित पद्धतीने कार्य करते.

शोध घ्या :

वही पद्धती आणि तक्ता पद्धतीमधील फरक

२.४ अर्थ व्यवस्थापनाचे मूल्यांकन :

ही अर्थ व्यवस्थापनाची तिसरी पायरी आहे. हे कुटुंबाद्वारे पैसे कसे वापरले गेले आहे याचे पुनरावलोकन करण्यास मदत करते. त्याचबरोबर हे आपल्याला सांगते की अंदाजपत्रकाचे नियोजन आणि हिशेब ठेवण्याची नियंत्रणाची पायरी कौटुंबिक सदस्यांना समाधान देण्यास यशस्वी झाली किंवा नाही. हे अंदाजपत्रकात व हिशेब ठेवण्यात बदल करण्यास व सुधारणा करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. पैशाच्या उपयोगाच्या प्रत्येक टप्प्यावर अंदाजपत्रक आणि हिशेब ठेवणे याची पडताळणी करून मूल्यमापन करता येऊ शकते. स्वतःला प्रश्न विचारून किंवा कुशल व्यक्तीकडून पडताळणी करून घेऊन मूल्यमापन करता येऊ शकते.

तुम्ही आठवू शकता का ?

- कौटुंबिक अंदाजपत्रक बनविणे ही अर्थ व्यवस्थापन प्रक्रियेतील नियोजनाची पायरी होय.
- अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या पायऱ्या - आवश्यक वस्तू आणि सेवांची सूची तयार करणे, अपेक्षित वस्तूची अंदाजे किंमत काढणे, एकूण अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज घेणे, उत्पन्न आणि खर्च यात समतोल साधणे, अंदाजपत्रकाची तपासणी करणे.
- बचतीचे महत्त्व : आर्थिक असुरक्षितता कमी करते, शारीरिक असमर्थतेच्या काळात मदत होते, वृद्धापकाळासाठी तरतूद, भविष्यकालीन वापर, प्रासंगिक खर्चासाठी तरतूद, सामाजिक व आर्थिक दर्जा, उत्पन्नाचा मार्ग, जीवनमानाचा दर्जा टिकविण्यासाठी, कर्ज घेण्यासाठी स्रोत, मोठ्या खरेदीसाठी, मुलांप्रती प्रेम, चांगली सवय.
- अनिवार्य बचत योजना आणि ऐच्छिक बचत योजना हे बचतीचे प्रकार आहेत.
- अनिवार्य बचत योजनेमध्ये सर्वसाधारण भविष्य निर्वाह निधी, भागीदारीतील भविष्य निर्वाह निधी यांचा समावेश होतो.
- ऐच्छिक बचत योजनांमध्ये बँक, टपाल खाते, सार्वजनिक निर्वाह निधी, जीवन विमा योजना याचा समावेश होतो.
- स्थावर मालमत्ता, भागपत्रे, बंधपत्रे/रोखे, म्युच्युअल फंड मौल्यवान धातू आणि रत्ने हे गुंतवणुकीचे प्रकार आहेत.
- हिशेब ठेवणे ही अर्थ व्यवस्थापनातील नियंत्रणाची पायरी होय.
- भविष्यातील अर्थ व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी अर्थ व्यवस्थापनाचे मूल्यांकन करणे आवश्यक असते.

स्वाध्याय

• वस्तुनिष्ठ प्रश्न :

१) बहुपर्यायी प्रश्न :

१. खर्च आणि बचतीच्या आराखड्यास म्हणतात.
अ) घरगुती हिशेब ब) घरगुती दस्तावेज
क) अंदाजपत्रक ड) व्याज
२. हे यु.पी.आय.चे उदाहरण होय.
अ) एन.इ.एफ.टी. ब) आय.एम.पी.एस.
क) आर.टी.जी.एस. ड) बी.एच.आय.एम.
३. रेल्वेचे आणि विमानाचे तिकीट द्वारे विकत घेणे सहज शक्य आहे.
अ) ई-बँकिंग ब) आर.टी.जी.एस.
क) आय.एम.पी.एस. ड) एन.इ.एफ.टी.
४. कौटुंबिक उत्पन्नामध्ये पैसे, वस्तू आणि इत्यादींचा समावेश होतो.
अ) इच्छा ब) सेवा
क) समाधान ड) गरजा

५. गुंतवणुकीच्या प्रकाराप्रमाणे बदलते.

- अ) व्याज ब) रोख नफा
क) अंदाजपत्रक ड) सेवा

२) जोड्या जुळवा :

अ	ब	क
अंदाज पत्रक तयार करण्याच्या पायऱ्या	ए.टी.एम. कार्ड	व्यावहारिक उपयोग
बचत	सर्वसाधारण भविष्य निर्वाह निधी	खरेदी संकुल
अनिवार्य योजना	भविष्याकरिता उपयोग	सरकारी कर्मचारी
बँक	नियोजन तपासणे	लग्नाकरिता उपयोगी

३) खालील वाक्ये चूक किंवा बरोबर ते ओळखा :

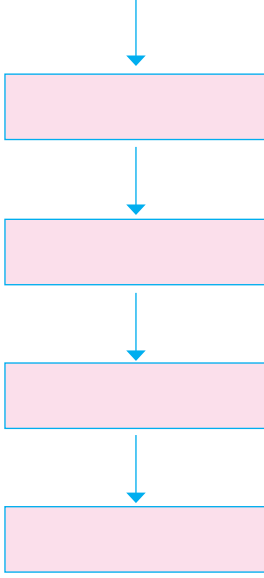
१. अंदाजपत्रक हे एक प्रकारचे घरगुती हिशेब खाते आहे.
२. अंदाजपत्रकामध्ये सर्वात महत्त्वपूर्ण घटक बचत आहे.
३. टपाल खाते आणि बँक मधील बचत हा ऐच्छिक बचतीचा प्रकार आहे.

४. अनिवार्य बचत हा ऐच्छिक बचतीचा प्रकार आहे.
५. कौटुंबिक उद्देशांचा अंदाजपत्रकावर परिणाम होतो.

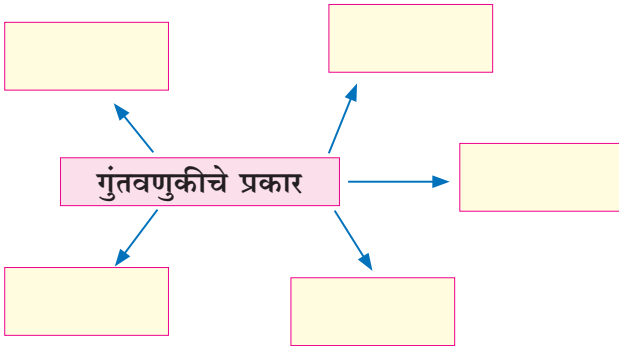
४) लघुत्तरी प्रश्न :

अ) आकृती पूर्ण करा.

ऐच्छिक बचत योजना

ब) तक्ता पूर्ण करा.

- क) टपाल खात्याची बचत योजना लिहा.
ड) कारण द्या : कुटुंबाने खर्चाचा आराखडा का करावा?
इ) क्रेडिट कार्ड आणि डेबिट कार्ड या मधील फरक लिहा.

५) दिर्घोत्तरी प्रश्न :

- अ) कौटुंबिक अंदाजपत्रकाची व्याख्या लिहा आणि त्याचे महत्त्व विशद करा.
ब) कौटुंबिक अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या पायऱ्या स्पष्ट करा.
क) बचतीचे उद्देश स्पष्ट करा.
ड) गुंतवणुकीचे प्रकार स्पष्ट करा.

प्रकल्प/असाईनमेंट :

१. बँक/टपाल खाते/अन्य सहकारी संस्थेला भेट देऊन दिल्या जाणाऱ्या विविध बचतीच्या योजनांची माहिती एकत्रित करून अहवाल लिहा.
२. कोणत्याही एका उत्पन्न गटाचे जसे की कमी उत्पन्न, मध्यम उत्पन्न व उच्च उत्पन्न गटाचे कौटुंबिक अंदाजपत्रक तयार करा.

प्रात्यक्षिक/संबंधित कृती :

१. तुमच्या स्वतःच्या आठवड्यातील खर्चाची सूची तयार करा आणि त्यांचा प्राधान्य क्रम लावा.
२. जीवन विमा कंपनीद्वारे दिल्या जाणाऱ्या काही योजनांची नावे शोधून काढा.

